

ТЕРМІНИ-СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ В СИСТЕМІ ФІЛОСОФСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ІВАНА ФРАНКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 2 (30)
Новоставська О. Терміни-словосполучення в системі філософської термінології Івана Франка; 13 стор.; кількість біографічних джерел – 7; мова українська.

Анотація. У статті схарактеризовано основні типи термінів-словосполучень у філософській термінології І. Франка.

Ключові слова: філософський термін, терміносистема, словосполучення.

Учення про термінологічне словосполучення має досить давню історію і багато не вирішених до нашого часу теоретичних питань. Про природу термінологічного словосполучення писали С. Г. Гаврін, Т. М. Горшкова, В. М. Лейчик, Д. С. Лотте, В. С. Марченко.

До того моменту, як поняття стає загальновідомим для науковців певної галузі, воно може бути виражене описово словосполученням, тому що так набагато зручніше точно і конкретизовано передати думку. Основною визначальною рисою багатослівних термінологічних одиниць, що дозволяє виділити їх в окремий клас (термінологічні словосполучення), є зв'язок з певним науковим поняттям, що є надто складним для позначення його однослівним терміном. На думку В. С. Марченка [3], складна внутрішня співвіднесеність у колі понять науки робить цей спосіб найбільш продуктивним і перспективним. Термінами-словосполученнями легше, ніж іншими словотворчими засобами, передавати приналежність до класифікаційного ряду, що ґрунтується на родо-видовому співвідношенні понять. Словосполучення не є синтаксично самостійною одиницею, його можна вважати лише результатом абстрагування мовцем відображуваних сторін дійсності від контексту, конституції, у яких саме може відбутися акт предикації – ствердження або заперечення чогось.

Мовознавці виокремлюють кілька типів словосполучень, найбільш поширеними з них є такі: за *головним словом* (за морфологічним вираженням граматично опорного слова): іменникові, прикметникові, дієслівні, прислівникові, числівникові, займенникові; за *синтаксичними відношеннями*: атрибутивні, означальні, об'єктні, обставинні, єднальні, протиставні, розділові; за *характером синтаксичного зв'язку*: підрядні, сурядні; за *ступенем синтаксичної спаяності*: синтаксично вільні та синтаксично нечленовані.

В основу дослідження філософської терміносистеми І. Я. Франка обрано тип, виділений за головним словом як найбільш показовий в ономаціологічному плані, визначаючи відразу і кількість членів аналізованих словосполучень.

Класифікуючи терміни-словосполучення відповідно до типу їхньої структури, на 150 довільно дібраних термінологічних сполучень виявляємо двочленних – 64 (42,7 відсотка), тричленних – 57

(38,2 відсотка), чотиричленних – 22 (14 відсотків) і багаточленних – 7 (5,1 відсотка).

Характерною особливістю термінотворення, порівняно із загальнолітературною мовою, є широке використання аналітичного способу словотвору. Це пояснюється потребою постійної конкретизації багатьох понять у міру розвитку науки, оскільки терміни-словосполуки (термінологічні звороти, лексикалізовані сполучення, складні найменування, називні єдності тощо), на думку багатьох учених, точніше виражають наукове поняття, ніж однослівні терміни [5, с. 131; 7, с. 65] і, хоч суперечать вимогам короткості, займають значне місце в галузевих терміносистемах.

Спостереження свідчать, що словосполукам, які претендують на термінологічність, має бути властива певна семантична єдність. Ця єдність слів рідко «дотягує» до фразеологічної, частіше зупиняючись на позначці «лексикалізація». Погоджуємося з думкою Б. М. Михайлишина, що «лексикалізація – це не результат, а процес перетворення вільних словосполучень у стійкі» [4, с. 256]. До чинників, які надають терміносполукам цієї стійкості, найчастіше зараховують:

- 1) більш або менш стабільний порядок компонентів терміносполуки;
- 2) обмеження зміни її частин;
- 3) багаторазову повторюваність сполуки;
- 4) наявність таких поєднань у словниках і довідниках; інколи вони навіть відкривають словникову статтю.

За семантичною ознакою, тобто за ступенем валентності компонентів, у філософській термінології І. Я. Франка наявні розкладні (вільні та відносно вільні) терміни-словосполуки. До вільних відносимо словосполуки, де кожен із компонентів – термін, що може вільно сполучатися з іншими термінами всередині системи: *науковий аналіз, державна власність, філософська аналіза, натуральні філософи, інтернаціональний капітал, матеріалізм діалектичний*[□]. Наявність мікросистеми термінів-словосполук з тим самим родовим поняттям і різними видовими теж свідчить про «вільність» таких термінологічних утворень: *приватна власність, натуральний лад, філософська праця, філософське мислення, діалектичне мислення*.

Ще одним різновидом розкладних термінів-словосполук є відносно вільні утворення, де один із компонентів має нульову термінологічну валент-

ність, тобто виражений загальноновживаним словом, а решта – здатні вступати в інші термінологічні сполуки: *вічний розум, природний зв'язок, маса капіталу, діалектична праця, продуктивні сили* тощо.

Залежно від розташування та морфологічного вираження компонентів розкладних термінів-словосполук у філософській термінології І. Я. Франка вирізняємо такі структурні моделі останніх.

Прості словосполуки – двокомпонентні утворення атрибутивного та об'єктного типу на основі зв'язків узгодження і керування.

Серед найпростіших за формою двочленних словосполучень у філософській термінології за морфологічним статусом компонентів виділяємо такі найпродуктивніші моделі.

1 (А). Прикметник (дієприкметник) + іменник (А + S)

Препозитивний компонент таких термінів може бути виражений як прикметником-дериватом (*грецькі філософи, натуральні філософи, науковий аналіз, позитивна філософія, філософічне мислення, французька філософія, діалектичне мислення, духовна діяльність, філософічна праця, діалектична праця, економічна наука, природний зв'язок, історичний зв'язок, філософічний розум, природний світ, природний добір, релігійні вірування, вічний розум, ідеалізований розум, продуктивні сили, політичне діланя, політична власть, поглядовий матеріалізм*), так і прикметником-комполитом зі складеною твірною основою (*дотогочасовий соціалізм, економічно-політичні відносини*).

Видова ознака у таких атрибутивних сполученнях може бути виражена також активним дієприкметником теперішнього часу (*движучі закони, ділаючий закон, освободжаюче діло, двигуючі причини, впливаючі появи, діючий звичай*) або пасивним дієприкметником (*розвинений промисел, невироблена наука*).

Серед зазначеного найчисленнішого типу атрибутивних термінів можна визначити три групи:

а) складені терміноодиниці, компонентами яких виступають слова термінологічного характеру, тобто терміни-однослови: *натуральні філософи, економічний матеріалізм* та інші.

б) терміносполучення, до складу яких входять нетермінологічного (загальноновживаного) характеру прикметники в термінологічному значенні: *духова діяльність, вічний розум, позитивна філософія* та інші.

в) терміни-словосполучення, до складу яких входять нетермінологічного (загальноновживаного) характеру іменники в термінологічному значенні: *продуктивні сили, діалектичне мислення, абсолютна правда, політичне тіло* та інші.

Одиницями низки філософських терміносполук, що їх живив Іван Франко, часто виступають одні й ті ж номінації. Для прикладу, термін *духовий* (*духовний*) вжито в складі більш як 54 термінів: *духова (духовна) аристократія, духовна (духовна) атмосфера, духовна (духовна) біографія, духовна (духовна) власність* тощо; термін *естетичний* – у складі більш як 10 термінів: *естетична доктрина, есте-*

тична критика, естетична міра і под.

Дещо менш продуктивним різновидом цієї семантико-структурної моделі є двокомпонентні терміни-словосполучення з постспозитивним атрибутивним компонентом:

1 (Б). Іменник + прикметник (S + A)

Наприклад: *дух людський, вітхнення політичне, зв'язок ідеальний, знання позитивне, зміст політичний, ідеал національний, ідея абсолютна, кляси суспільні, організація родинна, переворот духовний, порядок капіталістичний, правда абсолютна, рід людський, сила центробіжна, устрій політичний, факт історичний* тощо. Ймовірно, що на таке взаємне розташування компонентів у термінологічних словосполученнях вплинули синтаксичні норми польської мови, які істотно позначилися й на синтаксичних особливостях західноукраїнського варіанту української літературної мови.

2. Іменник + іменник (S + S)

У цій групі співіснують моделі:

1) іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку (*адорація штуки, асоціація ідей, вотум недовір'я, границя можливості, елементи мислення, закон природи, історія людськості, логіка фактів, маса народу, напрям думок, організм бесіди*);

2) іменник у називному відмінку + іменник у знахідному відмінку з прийменником (*зневіра в життя, боротьба за есткування*).

Усе-таки опорний компонент таких термінів найчастіше виражається іменником у називному відмінку однини, а залежні слова – іменниками в родовому відмінку однини або множини (*свобода віри, маса капіталу, предмет дослідження, поняття науки, історія чоловіцтва, почуття легальності, спеціалізація праці, права громадянина, сила фатуму, загал явищ*).

Малопродуктивною моделлю для творення філософських одиниць у досліджуваній терміносистемі є модель двочленної словосполуки, ускладненої прийменником: *боротьба за існування, поступ у розвитку*.

3. Дієслово + іменник (V + S)

Препозитивний елемент таких словосполук виражений неозначеною формою дієслова, а залежні слова – іменниками в знахідному відмінку: *висловити припущення, пізнавати реальність*. Ця модель є малопродуктивною, як і деякі інші двокомпонентні моделі аналітичних термінологічних найменувань:

4. Іменник + прислівник (S + Ad) (*поступ назад, поступ наперед*).

5. Порядковий числівник + іменник (Num + S) (*третья верства*).

6. Іменник + займенник (S + P) (*розділювання «на ся»*).

Багатокомпонентні словосполуки. У процесі функціонування термін-словосполука з родо-видової назви часто перетворюється в родову щодо інших понять, що й приводить до утворення складних словосполук. Зауважимо, що багатокомпонентні найменування у філософській термінології І. Я. Фран-

ка є особливо поширеними. Вони здебільшого виникають на основі двокомпонентних, і кожен новий компонент конкретизує, уточнює складне наукове поняття.

Серед філософських термінів виділяємо тричленні, чотиричленні та п'ятичленні терміни-словосполучки з таким розташуванням компонентів.

Тричленні конструкції будуються за такими схемами:

7. Прикметник + прикметник + іменник (A + A + S)

Наприклад: *первісні самоуправні общини, первісні народоправні общини, первісна громадська спільність, практична людсько-зміслова діяльність.*

У цій тричленній синтаксичній конструкції перший прикметник виконує уточнювальну функцію, наприклад, двочленний термін *грецька філософія* приєднанням до нього ще одного прикметника диференціює аналізований вираз за певними ознаками: *спекулятивна грецька філософія, давня грецька філософія.* Тому один із компонентів-прикметників терміносполук, утворених за цією моделлю, часто виступає в постпозиції до означуваного слова: *відрубні верстви суспільні, сталий мінімум біологічний, тиранський устрій політичний, суспільні средства продукційні.*

У наведеній словотвірній моделі замість прикметника може виступати діеприкметник: *наростаючі продуктивні сили.*

8. Прикметник + іменник + іменник (A + S + S)

Наприклад: *філософічні основи міркувань, метафізичний спосіб мислення, діалектичний спосіб мислення, внутрішня діалектика розвитку, економічний стан народу, еруптивна сила вітхнення, матеріалістичний розум історії, матеріалістичне розуміння історії, автократична власть монарха, комуністичне впорядкування суспільності, історичний розвиток людства, еволюційна теорія Дарвіна, наукова теорія громадянства, капіталістичний спосіб продукування, національний характер народів, моральна база суспільства, суцільний устрій організмів; дискреційне право адміністрації; первісна думка законодавця.*

Складовими компонентами термінологічних сполук, побудованих за цією моделлю, як і в двокомпонентних, є слова і термінологічного, і нетермінологічного характеру.

Іноколи замість прикметника у наведеній словотвірній моделі виступає діеприкметник: *наростаючі продуктивні сили, окружуючі обставини життя.*

Можливі й конструкції, ускладнені прийменниками: *єдинична боротьба за існування, кооперативна боротьба за існування.*

9. Іменник + прикметник + іменник (S + A + S)

Наприклад: *розвиток суспільної праці, механізм капіталістичної продукції, маса продукційних средств, присвоєння продукційних средств, закон*

природного добору, закон природного розвитку, закон суспільного поступування, закон історичного розвитку, закон органічного життя, теорія абсолютної рівності, теорія пересадової свободи, усунення адміністративної самоволі, усталення законного порядку, явища суспільного життя, форми діалектичного мислення, форма суспільного зв'язку, витвір еволюційного процесу, обставини дійсного життя, форми людського здруження, чуття естетичного уподобання.

10. Іменник + іменник + іменник (S + S + S)

Наприклад: *форма існування матерії, ступінь розвитку суспільства.*

Третій компонент таких сполук виконує, як правило, уточнюючу ідентифікуючу функцію, визначаючи місце певного поняття у видо-родовому ряду чи звужуючи певне поняття: наприклад, кожний компонент трисполучки *форма суспільного зв'язку* у зворотному напрямку конкретизує поняття *зв'язок* → він може бути *суспільним* → *суспільний зв'язок* має *форму*.

Малопродуктивними є й такі трикомпонентні моделі:

11. Прикметник + іменник + прикметник (A + S + A): *вроджений наклін товариський.*

12. Іменник + іменник + прислівник (S + S + Ad): *проектування враження назверх.*

Трикомпонентні поєднання за чисельністю моделей і загальною кількістю номінантів можна віднести до часто використовуваних у домінуванні термінів-словосполучень, у яких філософське термінологічне значення може виражатися:

- всіма трьома компонентами: *маса продукційних средств, еволюційна теорія Дарвіна;*

- групою трикомпонентної моделі **прикметник + іменник**: *уліпшення державних інституцій, явища суспільного життя;*

- одним елементом моделі, частіше опорним іменником, що представляє позначуваний денотат: *первісна громадська спільність, давня грецька філософія.*

У складі філософської термінології І. Я. Франка присутні також багатокомпонентні терміни-словосполучки. Це пояснюється прагненням виразити нові диференційні ознаки поняття, надати термінові більшої семантичної точності.

Чотирикомпонентні утворення мають теж певні особливості. Їм властива описовість, подекуди навіть повне тлумачення поняття, але характерна семантична цілісність. Нижче наводимо найбільш продуктивні моделі.

13. Прикметник + іменник + прикметник + іменник (A + S + A + S)

Наприклад: *приватне право ґрунтової власності, вища мудрість надлюдського провидіння, суспільно-політичні установи середніх віків, суцільна ціха продукційних сил, суцільна ціха продукційних средств, індивідуальне присвоєння випродукованої власності, ресорбційна сила нижньої свідомості, творча функція людського духу тощо..*

14. Іменник + прикметник + іменник + іменник (S + A + S + S)

Наприклад: *рушій історичного поступу людства, доба єдиничного способу продукування, рівність суспільного положення одиниць; поступ позитивного пізнання природи.*

15. Іменник + іменник + прикметник + іменник (S + S + A + S)

Наприклад: *процес пролетаризації селянських мас, історія розвитку державних інститутів, розширення теорії пересадної свободи, розширення теорії абсолютної рівності.*

16. Іменник + прикметник + прикметник + іменник (S + A + A + S)

Наприклад: *спільність віддільних робучих одиниць.*

Варіанти цих словотвірних моделей є малопродуктивними.

17. Прикметник + прикметник + іменник + іменник (A + A + S + S)

Наприклад: *когнітивні процесуальні теорії мотивації.*

Формування чотирикомпонентних термінів здійснюється за рахунок об'єднання двокомпонентних словосполучень, причому найчастіше друга пара чотирикомпонентних сполучень побудована за моделлю **прикметник + іменник (A + S)**. Наприклад, *суспільно-політичні установи середніх віків*, де перші мовні одиниці виступають окремим двокомпонентним терміном *суспільно-політичні установи*.

У терміноодиночці *приватне право ґрунтової власності* окремими термінами виступають обидва двокомпонентні складники чотирикомпонентної конструкції.

Серед філософських термінів наявні також п'яти- та шестикомпонентні моделі. Аналіз показав, що ці моделі отримані головним чином шляхом максимального ускладнення термінів простішої конструкції. Для них характерні ті ж типи відношень, що й для чотирикомпонентних.

18. Прислівник + прикметник + іменник + іменник (Ad + A + S + S + S)

Наприклад: *законно означені форми співділання суспільства з правительством.*

Лексичні одиниці такого роду В. М. Лейчик вважає прототермінами на етапі становлення власне терміна на ґрунті його мовного субстрата [1, с. 8]. За семантикою такі терміни стоять ближче до визначень, ніж до позначення понять, що суперечить прямому покликанню терміноодиночці – виступати мовним знаком наукового поняття, не розростаючись до дефініції.

Мовні особливості зафіксованих у досліджуваній терміносистемі словосполук полягають у тому, що опорне слово, як правило, – родова назва-іменник. Залежні слова – семантичні конкретизатори, вони творять видову назву. Ці функції виконує або прикметник, або іменник у родовому відмінку, що має теж атрибутивне значення приналежності.

Наведений перелік структурно-словотвірних типів термінів показує, що найвищою продуктивністю у філософській термінотворчості І. Я. Франка відзначаються моделі простого двочленного словосполучення, серед складних – тричленні та

чотиричленні утворення. Словотвірним моделям з п'яти і більше членів в аналізованій терміносистемі властива невисока продуктивність.

Отже, найчастіше трапляються термінологічні двокомпонентні словосполучення із підрядним зв'язком, у яких головне слово морфологічно є іменником, а залежне виражене прикметником (*роздвоєний рух, нинішній час*); дієприкметником (*движуча причина*); прислівником (*поступ наперед, поступ назад*); займенником (*розділювання «на ся»*); іменником (*історія людськості, боротьба за естествовання*).

Як і прості словосполуки, складні багатоконпонентні терміни-словосполуки організовані за допомогою основних синтаксичних зв'язків української мови – узгодження та керування (*інтернаціональний капітал, капіталістичний порядок, французький матеріалізм, закон природи, філософія Аристотеля*), що зумовлено їх морфологічним складом – переважанням іменників, прикметників над прислівниками чи інфінітивом.

У словотвірних моделях синтаксичного способу термінотворення представлені різноманітні граматичні значення відмінків: родовий посесивний (належності) (*філософія Платона*); родовий об'єкта (*поділ праці*); родовий суб'єкта дії (*розвиток людськості*) та ін.

Виражені прикметниками компоненти багаточленних термінів-словосполучень можуть мати ускладнену основу: *сучасні економічно-політичні відносини, культурно-соціальні умови, первісні самоуправні общини, народоправні общини, суспільно-політичний розвиток людськості*.

Багато термінів-словосполучень уживає у філософських працях І. Я. Франко у формі множини, на нашу думку, з огляду на стиль подачі матеріалу та проблематику зіставно-історичного вивчення українських та загальноєвропейських суспільно-політичних, економічних, еволюційних («поступових»), історичних процесів з погляду філософії, наприклад: *економічні і політичні обставини, економічні обставини, економічні течії, духовні здібності, духовні сили, духовні течії, зміслові імпульси, матеріальні і духовні потреби, матеріальні умовини, надприродні сили, психологічні появи, суспільні обставини, суспільні установи, терміни нові, тілесні і духовні здібності, тілесні і духовні сили, товариські, економічні і межиплемінні відносини, фізичні сили* тощо.

У термінологічних словосполуках, які є базою для творення складеної термінологічної одиниці, у позиції опорних слів-іменників використовують лексеми, які увійшли у філософську підсистему І. Я. Франка різними шляхами: а) із загальнолітературної мови шляхом семантичного переосмислення (*людський дух, ідеалізований розум, нутро суспільності*); б) із загальнонаукової лексики (*науковий аналіз*); в) з інших термінологічних систем (*громадянське суспільство, маса капіталу*).

Межі складного словосполучення-терміна визначають здатністю певної вербальної конструкції виступати в ролі єдиного позначення поняття.

Словосполучення-терміни не мають виходити за межі так званих непередикативних сполучень слів (оскільки передикативні сполучення не мають номінативної функції). До того ж, довжина термінів-словосполучень регулюється «обсягом оперативної пам'яті» людини [5, с. 98].

Як слушно зауважує А. Д. Хаютин, терміни – складні слова і терміни-словосполучення можна протиставити лише в плані вираження, оскільки в плані змісту вони ідентичні. Причому відмінності в їх використанні продиктовано стилістичною нормою відповідної мови [7, с. 66].

Слід зазначити: елементи багатокомпонентних термінів (очевидно, на сучасному Франкові ета-

пі розвитку української філософської терміносистеми) не позбавлені окремих конотативних семантичних ознак, що, однак, не перешкоджає сприйняттю словосполуки як терміна.

На основі здійсненого дослідження можемо констатувати, що різнотипні дериваційні сполучення є такою ж термінологічною реальністю, як і терміни, утворені афіксальним способом, і що аналітичний спосіб творення слів (який вирізняють не всі дослідники) є високопродуктивним у сфері філософської термінології. Водночас великий відсоток описових аналітичних терміносполук є свідченням неусталеності, певної стихійності в уживанні нових термінів.

Література

1. Лейчик В. М. Термины и терминосистемы – пограничная область между естественным и искусственным в языке / Лейчик В. М. // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж, 1976. – С. 3–11.
2. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов / Д. С. Лотте. – М.: Наука, 1982. – 149 с.
3. Марченко В. Основні способи термінотворення / Марченко В. // Культура слова. – 1980. – Вип. 18. – С. 36–40.
4. Михайлишин Б. Абревіальні відповідники – показник стійкості складених термінів / Михайлишин Б. // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2000. – Вип. 29. – С. 254–257.
5. Суперанская А. В. Общая терминология: вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева; отв. ред. Т. Л. Канделаки. – М., 1989. – 246 с.
6. Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. / І. Я. Франко. – К.: Наукова думка, 1976–1986.
7. Хаютин А. Д. Термин, терминология, номенклатура / А. Д. Хаютин. – Самарканд: Самаркандский ун-т, 1972. – 289 с.

Новоставская Оксана ТЕРМИНЫ-СЛОВСОЧЕТАНИЯ

В СИСТЕМЕ ФИЛОСОФСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ИВАНА ФРАНКО

Аннотация. В статье охарактеризованы основные типы терминов-словосочетаний в философской терминологии И. Франко.

Ключевые слова: философский термин, терминосистема, словосочетание.

Novostavska Oksana

THE TERMS-PHRASES IN A SYSTEM OF PHILOSOPHICAL TERMINOLOGY OF IVAN FRANKO

Summary. The article describes the main types of phrases in the philosophical terminology of Ivan Franko.

Keywords: philosophical term, system of terms, phrase (word combination).

*Стаття надійшла до редакції
16 травня 2013 р.*

Новоставська Оксана Ігорівна – кандидат філологічних наук, в. о. доцента Львівського інституту економіки і туризму.